

Łąki Czerskie w aspekcie historycznym

A. SABINIARZ

Katedra Łąkarstwa, Akademia Rolnicza im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu

Historical aspect of Czersk meadows

Abstract. The role of permanent meadows continues to increase, especially in the area of their non-forage utilisation. For that reason, it appears quite justified to undertake wide-ranging investigations on the above-mentioned meadow complex with the aim to prepare a monograph of these complexes. The studies should include soil, floristic, fodder, ecological, economical, landscape as well as historical investigations because only comprehensive understanding of these problems can guarantee the maintenance of the complex and its rational utilisation. The presented paper opens a monographic series of studies associated with the complex of meadows situated along the valleys of the Brda and Wda Rivers in the neighbourhood of Czersk (Northern part of Poland). In the grass science literature, the complex is known under the name of Czersk Meadows.

Key words: grassland, seminatural meadows, multifunctionality

1. Wstęp

Aktualnie kompleks Łąk Czerskich jest zlokalizowany w województwie pomorskim, na terenie powiatów chojnickiego, tucholskiego i starogardzkiego. Rozciąga się on w zlewni dwóch rzek – Wdy i Brdy. Pierwotnie powierzchnie kompleksu, w decydującej mierze, porastała Puszcza Pomorska, znana obecnie jako Bory Tucholskie.

Genezy Łąk Czerskich szukać należy w zbiorowiskach trawiastych powstających w rezultacie karczowania fragmentów Puszczy Pomorskiej przez miejscową ludność oraz w efekcie osuszania lokalnych enklaw bagiennych. Działania te należy umieścić w odległej przeszłości. Natomiast wiarygodne jest stwierdzenie, że w czasach władania regionem przez Zakon Krzyżacki rozwijało się rolnictwo z elementami gospodarki łąkowej. Niewątpliwie świadczy o tym dokument wystawiony 24 lutego 1382 roku przez komtura tucholskiego Henryka von Bullendorfa. Jak podaje KARNOWSKI (1938), mocą tego dokumentu, mieszkańcy Czerska byli zobowiązani do następujących świadczeń na rzecz Zakonu Krzyżackiego: „Każdego roku na Matkę Boską Gromniczną płacić z każdej włóki [1 włóka = około 17 ha] po 14 skojców [pruska moneta], po 2 kury, po 1 korcu owsa i 2 dni stawać do łowów. Mają nam posiadacze tych 33 włók skosić 22 morgów trawy na łąkach kosobudzkich, albo tam gdzie im wskażemy, wysuszyć i zawieść dokąd im rozkażemy. A łąki te, które mają w naszych borach, lub swych lasach, mają soltys i gburzy [czyli zamożni gospodarze] dla siebie zatrzymać,

z wyjątkiem łąk nad Czernicą i mają nam za zapłatą stosownie do każdej włóki skosić 1 morgę łąki, wysuszyć i zawieść dokąd im rozkazujemy”. Dokument ten regulował także czynsze, daniny i robocizny, które każdy gbur rocznie miał uiszczać za posiadanie i używanie roli. Ponadto czynszownicy musieli wносить opłatę roczną, po 1 korcu owsa od włóki, za używanie łąk, które leżały poza granicami gminy. Zapewne były to łąki przy Twarożnicy (KARNOWSKI, 1938).

Również w następnych wiekach przywiązywano dużą rolę do użytkowania łąk i pozyskiwania z nich paszy. Potwierdzeniem utrzymującej się roli łąk jako paszowisk jest niewątpliwie rozwój chowu zwierząt. W połowie XVIII wieku, w pobliskich Chojnicach, istniało gromadzkie pastwisko i gromadzcy pastuchowie. Z kasy miejskiej wypłacano im wówczas rocznie 87 florenów gotówką oraz deputat 36 korców żyta. Rada miasta kosztami utrzymania pasterzy obciążyła właścicieli inwentarza. Mieszczanie chojniccy, oprócz pastwisk komunalnych, dzierżawili pastwiska i łąki starościńskie, co świadczyło o sporych potrzebach paszowych mieszczańskich gospodarstw rolnych. W roku 1772 chojniczanie chowali: 153 koni, 106 wołów, 136 krów i 591 owiec (OSTROWSKI, 2003).

Zdaniem KARNOWSKIEGO (1938) w 1817 roku dobra czerskie zakupił za 72 000 talarów szambelan Jan Nepomucen Warcza-Dembiński, który zaczął stopniowo je parcelować, oddając grunt w wieczystą dzierżawę poszczególnym gburom.

Na gospodarczą i rolniczą widownię tego regionu kompleksy łąk trwałych zaczęły wkraczać w latach 40-tych XIX wieku. Łąki Czerskie jako paszowisko funkcjonują po dzień dzisiejszy. Kompleks Łąk Czerskich ulegał ciągłemu powiększaniu. Wzbogacany był o nowe powierzchnie zwane dzielnicami. Aktualny ich wykaz zamieszczono w tabeli 1.

Tabela 1. Części kompleksu Łąk Czerskich
Table 1. Parts of complex of Czersk meadows

Część kompleksu Parts of complex	Powierzchnia Area (ha)
Barłogi	162,24
Bielawy	169,59
Czerski Staw	13,61
Dębowe	260,62
Łąki Mazurskie	149,02
Mokre	313,00
Mościcka	94,10
Myłof	14,27
Podlesie	362,00
Polana	102,01
Rosocha	144,43
Zielona Łąka	196,19
Razem – Total	1.981,08

Ryc. 1. Lokalizacja kompleksu Łąk Czerskich
 Fig. 1. Location of complex of Czersk meadows

Do kompleksu Łąk Czerskich zalicza się także obiekt łąkowy Bielawy zajmujący powierzchnię około 170 ha, a rozciągający się w szerokiej dolinie rzeki Niechwaszcz w odległości kilkunastu kilometrów od Czerska. Obiekt ten nie wchodził w skład Gospodarstwa Łąkowego w Czersku (opisywanego w dalszej części pracy), chociaż znajdował się w jego bliskości, a ze względu na powierzchnię wywierał istotny wpływ na gospodarkę łąkową i rolną w regionie. Regulowanie systemem nawodnień na rzece Niechwaszcz, w szczególności na śluzie w dzielnicy Mokre powodowało tak zwaną cofkę wody, która wylewała się na kompleks Bielawy. Tak więc pośrednio prowadzenie gospodarki łąkowej na Łąkach Czerskich wywierało także wpływ na gospodarowanie na obiekcie Bielawy (Ryc. 1).

Kompleks Łąk Czerskich nie ma jednak szerokiego i dokładnego opracowania w aspekcie glebowym, florystycznym i paszowym. Jedynie łąki dzielnicy Mościska stały się przedmiotem wybiórczych badań, głównie florystycznych, prowadzonych w niezbyt odległej przeszłości przez PAPKEGO (1958), SZOSZKIEWICZA i CZAPIEWSKIEGO (1980) oraz KOZŁOWSKIEGO i wsp. (1994). Nie został on też włączony w ciąg kompleksów objętych monografią FALKOWSKIEGO i KARŁOWSKIEJ (1957) pt. *Rozwój gospodarki łąkowej w Wielkopolsce*. Brak także szczegółowego opracowania dziejów łąk tego kompleksu i prowadzonej na nim gospodarki łąkowej.

Zyskująca na znaczeniu paszowa, a przede wszystkim pozapaszowa, funkcja łąk trwałych sprawia, że kompleksy łąkowe wymagają dokładnej charakterystyki i szczegółowych badań w sferze glebowej, florystycznej, paszowej, ekologicznej, a także krajo-brazowej. Punktem wyjścia do tego rodzaju badań powinny być badania o charakterze historycznym.

Odpowiadając na to wyzwanie, Katedra Łąkarstwa AR w Poznaniu podjęła się szerokich badań nad kompleksem Łąk Czerskich. W niniejszym opracowaniu ograniczono się do ukazania kompleksu Łąk Czerskich w aspekcie historycznym.

2. Koncepcja i zakres pracy

Kompleks Łąk Czerskich wymaga gruntownego, profesjonalnego opracowania w sferze historycznej. Do osiągnięcia tego celu niezbędne jest zebranie szerokiej literatury, dotarcie do rozproszonych w wielorakich archiwach dokumentów historycznych, korespondencji, zapisów w różnorodnych księgach gospodarczych. Niewątpliwie realizacja tego zamierzenia wymaga czasu. Alternatywą dla tej koncepcji jest stopniowe docieranie do istniejących materiałów źródłowych i tworzenie historycznej monografii etapami. Niniejsze opracowanie, zrealizowane według własnej koncepcji, to pierwszy etap tworzenia monografii kompleksu. W pracy tej skoncentrowano się na genezie powstania tego kompleksu, na jego stworzeniu i użytkowaniu. Do opracowania wykorzystano wielorakie publikacje oraz dostępne materiały archiwalne z różnych źródeł.

3. Łąki Czerskie w aspekcie historycznym

Geneza kompleksu łąkowego. Początków Łąk Czerskich jako rozległego kompleksu łąkowego należy szukać w XVIII i XIX wieku, kiedy jego powierzchnię porastała Puszcza Pomorska. O przyszłości tej ziemi i jej ludności zdecydował przypadek, którego autentyczność jest kwestionowana przez niektórych historyków. Otóż król pruski Fryderyk Wilhelm III pokonany w 1807 roku przez cesarza Napoleona Bonaparte ratował się ucieczką. Schronił się w tutejszych lasach, niedaleko miejscowości Rytel, w małej osadzie, która potem przyjęła nazwę Königs Ort, czyli Miejsce Króla (dzisiejszy Konigort). Król w podzięce za uratowanie życia obiecał mieszkańcom puszczy polepszenie warunków ich życia. Na spełnienie tych słów musieli czekać ponad 30 lat. Wydarzenie to zbiegło się w czasie ze wzrastającym zapotrzebowaniem paszy dla koni stacjonującego w okolicy wojska pruskiego. Istniejące enklawy łąk śródleśnych nie spełniały oczekiwań armii. Należało szukać nowych powierzchni.

Prawdą jest, że tereny te ulegały stopniowemu wyludnieniu. Okoliczna ludność, głównie polska, prowadziła żywot nędzny, odżywiając się kartoflami (których często brakowało) i grzybami. Chów bydła stał na niskim poziomie z powodu braku łąk i paszy. Poboczne zajęcie dla części ludności stanowiło łowiectwo i kłusownictwo. Z tych powodów odbywały się szczegółowe lustracje puszczy. Czynność tę w latach 1838-1839 wykonywał, z polecenia Ministra Rolnictwa Prus – hrabiego Stolberga von Wernigerode

– radca ministerialny i mąż zaufania Senft von Pillsach. Władze pruskie zaniepokojone postępującym procesem wyludnienia i brakiem robotników do prac leśnych postanowiły przedsięwziąć środki zaradcze dla powstrzymania emigracji miejscowej ludności. W tym celu postanowiono na wybranych powierzchniach Puszczy oraz na enklawach bagiennych utworzyć kompleksy łąkowe, które pośrednio miały poprawić warunki egzystencji miejscowej ludności. W latach 1838-1843, zdaniem rady ekonomii z Czerska – von Schalla, Puszcza Pomorska zajmowała powierzchnię 500 000 mórg drzewostanów – przeważnie skarłowaciałych, niszczonech przez częste pożary.

Jak podaje MAJEWSKI (1931b), wypracowaniem projektów melioracyjnych, i to na miejscu, zajął się w 1840 roku wspomniany już radca von Schall. Stwierdził on także możliwość wykorzystywania wody rzek Czarnej Wody i Brdy, charakteryzujących się dużymi spadami (około 250 stóp), do oblewów użyźniających i zraszających przyszłego kompleksu Łąk Czerskich.

Główną osią projektu miał być Wieki Kanał Brdy (długości blisko 30 km i szerokości 16 m). Komplementarnym wobec niego był Kanał Czarnowodzki (długości 24 km i również o szerokości 16 m) oraz Kanał Mokierski – zdecydowanie krótszy (4 km) i węższy (8 m). Ciekami niższego rzędu były liczne rowy, różnej długości i szerokości, z ciągami jazów, zastawek, przepustów (WAŚNIEWSKI, 1989). Powierzchnie gruntów wyznaczone siecią cieków wodnych zaczęto poddawać rolniczemu wykorzystaniu, przede wszystkim przez tworzenie enklaw łąkowych, później nazwanych dzielnicami. Powstałe kompleksy łąkowe stały się samodzielną jednostką gospodarczą zarządzaną administracyjnie przez Zarząd Łąk Królewskich (Königliche Wiesenverwaltung).

Tworzenie kompleksu łąkowego. Zgodnie z wydanym w 1841 roku rozkazem króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III w pierwszej kolejności ruszyły prace melioracyjne nad Czarną wodą. Realizację prac poprzedziło wykupienie młynów w Borsku, Czubku, Odrach-Wojtalu, we Wdzie, w Nowym-Młynie, Bedlankach i Kozłowie, Borzechowie i Uroży dla zapewnienia użytkownikom obiektu nienaruszalnej swobody regulowania i wykorzystywania wód. Razem wydano na ten cel 160 500 talarów. Kupiono też grunty potrzebne pod budowę śluz i kanałów.

Pierwszym etapem podjętego w 1842 roku przedsięwzięcia była budowa 3-milowego odcinka Kanału Czarnowodzkiego wiodącego z Borska (miejscowość przy jeziorze Wdzydzkim) do drogi Chojnice – Tczew. Aby umożliwić realizację projektu, wykupiono 9 okolicznych młynów i folwark Hutę za 406 500 marek. Przy Kanale Czarnowodzkiem utworzono razem 506 ha łąk. Koszty tej łąkowej inwestycji wynosiły łącznie 1 200 000 marek. Prace nad kompleksem Łąk Czarnowodzkich zostały ukończone w 1848 roku. Potem, po wykarczowaniu lasów, założono łąki w Uroży, Hucie, na Cegielni i Brandzie, a na końcu w Kociej Górze i Kamionnie. Wycięte drzewa poddawano spalaniu, uzyskując tak dużą masę węgla drzewnego, że jego wóz i sprzedaż była utrudniona. Kierownikiem prac był radca Schall mający do pomocy techników melioracyjnych ze szkoły melioracyjnej: Gramenza, von Staffa, Koersmana, Haasego, Knippa oraz techników łąkowych: Titscha, Sakritza, Wentzlaffa, Schlossa, Gonckiego. Dla realizacji prac okresowo zatrudniano około 2000 mieszkańców tych okolic. Prace nad Kanałem Czarnowodzkiem ukończono w 1843 roku, kiedy wśród dużych uroczystości wpuszczono do niego pierwszy raz wodę z jeziora Wdzydzkiego. Podobna atmosfera

zapanowała po ukończeniu budowy, zlokalizowanego ponad Doliną Studzieńską, akwaduktu drewnianego o długości 244 stóp i umieszczonego na wysokości 30 stóp. Na pamiątkę tego wydarzenia nadano budowli nazwę „Schallsbrück”. Łąki pod Urożą (70 mórg), zmeliorowane jako próbne w 1842 roku, wydały już zadawalające wyniki w 1843 roku (MAJEWSKI, 1931b).

W celu zapewnienia dobrego „funkcjonowania” łąk zatrudniano, tak zwanych, mistrzów łąkowych. Ich obowiązkiem był nadzór nad utrzymaniem właściwego stanu technicznego urządzeń melioracyjnych, kierowanie pracą robotników, zarządzanie materiałami (nasiona, nawozy, drewno oraz inne materiały budowlane) i narzędziami oraz ochrona przed kradzieżą i bezprawnym wypasem, a w razie potrzeby również patrolowanie w nocy powierzonego rewiru. Aby sprostać tym wymaganiom, konieczne było zapewnienie dla tych osób mieszkań służbowych położonych na terenie danego obiektu lub w jego bezpośrednim sąsiedztwie (KÖNIGLICHE REGIERUNG, 1914).

Podobny system łąk stworzono w dorzeczu Wielkiego Kanału Brdy. Wpierw wykopano odcinek od Myłofu do Barłogów (3 mile), który przejął wodę z Bielskiej Strugi położonej niedaleko miejscowości Biała. Areał łąk objętych systemem nawodnień Brdy wyniósł razem 565 ha. Koszty pochłonęły kwotę 1 524 000 marek, z czego na sam kanał przypadło 1 410 000 marek. Prace nad wprowadzeniem trzeciego systemu nawodnienia łąk wykonano w latach 1846-1849 na tak zwanych Bagnach Nieżorawskich i w Mokierskim Lesie, na terenach zakupionych z dobrami Czerskimi i Mokierskimi. Założenie tych łąk kosztowało 27 800 marek. Ich areał użytkowy to 111 ha. Cały kompleks sztucznych łąk w Borach Tucholskich obejmował 1236 ha, a koszty jego założenia wyniosły 2 751 800 marek, co stanowiło znaczną jak na ówczesne czasy sumę. Czysty roczny zysk ze sprzedaży siana wyniósł 40 000-45 000 marek (KARNOWSKI, 1938).

Jak podaje KNUT (1969) kompleks Łąk Czerskich został stworzony, a następnie prowadzony przy udziale polskich inżynierów i techników. Świadczy o tym fakt, że w latach 1848-1908 kierownikami gospodarstwa łąkowego byli Polacy: Stanisław Skrodzki (1848-1868), Henryk Zaunert (1873-1897) i Herman Arendt (1898-1908). Pierwszym kierownikiem po odzyskaniu przez Polskę niepodległości był Aleksander Konicer (1920-1927), drugim zaś Bolesław Zajewski (1928-1939), który został zamordowany przez Niemców. W latach okupacji gospodarstwem kierował Niemiec Fritz Weinn. Po zakończeniu wojny, od 1945 do 1951 roku, kierownikiem był Stefan Gruner. W latach 1951-1953 obowiązki kierownika pełnił Brunon Synak. Od 1 kwietnia 1953 roku do 31 grudnia 1972 roku, jako dwunasty z kolei, gospodarstwem łąkowym kierował Jan Knut.

Zdaniem BIESKA i wsp. (2003) Wielki i Mały Kanał Brdy, wraz z systemem rozprowadzania wody, rowami melioracyjnymi i urządzeniami, jest unikatowym w skali Europy Środkowej wytworem myśli ludzkiej. W okresie budowy w latach 1842-1849 całe przedsięwzięcie stanowiło jedyny tego typu, całkowicie nowatorski system nawodnień. Z racji ówczesnych możliwości technicznych, braku specjalistycznego sprzętu i wykwalifikowanej siły roboczej budowę systemu nawodnień można porównać z najbardziej zaawansowanymi projektami technicznymi tamtych czasów, nie tylko w dziedzinie hydrologii.

W 1843 roku założono 2000 mórg, objętych oblewami, łąk na Cegielni i Brandzie (nazwa miejscowości od wypalania drewna), a w rok później założono 624 mórg łąk na Kociejgórze. W 1845 roku założono 200 mórg łąk na Kamionnie (MAJEWSKI, 1931b). Śluzy i inne urządzenia wodne wykonywano z surowego ciosanego drewna sosnowego. Sposób ten został jednak zaniechany wskutek krótkiej żywotności urządzeń.

Zakładając łąki, najpierw kopano rowy główne i odpływowe, następnie równano między nimi powierzchnię ziemi, uprawiono i obsiewano mieszankami nasion traw „szlachetnych”. Susze powodowały częste wypadanie roślin, wobec czego stosowano podsiąki. W 1847 roku radca von Salzwedel proponował zakup kilkuset owiec i wołów, by zasilać łąki obornikiem i przez wypasanie okresowe jesienią tępić mech. Inwentarz zakupiono i umieszczono w Hucie.

Dekretem Ministra Rolnictwa z dnia 11 lutego 1846 roku przydzielono niektórym leśniczym parcele łąkowe. Później, z powodu zatargów na tle oblewów, przydzielano im gotowe siano po cenach rynkowych. Administracja dzielnic łąkowych znajdowała się w Leśnej Hucie. Pierwszym administratorem od początku do 2 listopada 1846 roku był Staff, a po nim, aż do 1849 roku – Schlösser. Podlegali oni Głównej Komisji Ekonomiczno-Melioracyjnej w Czersku, którą tworzyli: radca finansów von Salzwedel, radca Wehrmann i radca Schall. Komisję tę Ministerstwo Rolnictwa zlikwidowało z dniem 1 stycznia 1850 roku. Radca regencyjny Wehrman został przeniesiony do rejencji Kwidzyn, Salzwedel do ministerstwa w Berlinie, pozostał Schall jako pierwszy kierownik Zarządu Łąk Państwowych w Czersku. Do tej miejscowości przeniesiono też wszelkie lokalne agendy z Huty i Uroży, których łąki częściowo zwrócono Nadleśnictwu Okonin, jako nienadające się pod należyte oblewy. Niebawem łąki w Hucie z powrotem zalesiano. Od tego też czasu Zarząd Łąk podlegał Rejencji Kwidzyn – Oddział III, aż do 1920 roku. Po ukończeniu melioracji w 1848/1849 roku wszyscy technicy odeszli do innych prac w Bawarii, Prusach lub innych miejscowościach. Pozostał tylko stały personel, łąkowi i „oblewacze” (pracownicy do nawodnień, specjalnie przeszkoleni), którzy pracowali już samodzielnie po poprzednim zaliczeniu długotrwałego kursu o oblewach łąk i regulacji wody.

Na założenie łąk na bardzo ubogich piaszczystych glebach, ich eksploatację oraz prace związane z urządzaniem systemu nawadniania rząd w Berlinie przeznaczył około 3 miliony talarów. Jednakże wszelkie te nakłady szybko się zwróciły. Zyski ze sprzedaży siana były bowiem bardzo duże. Powstanie kompleksu łąk przyczyniło się do znacznego rozwoju rolnictwa w rejonie Czerska i, jak zauważa UMIŃSKI (1988), Łąki Czerskie w dalszym ciągu odgrywają istotną rolę w kształtowaniu produkcji rolnej i hodowli zwierząt, głównie bydła, w regionie.

O rozwoju rolnictwa świadczyły też powstające wówczas liczne młyny, wiatraki oraz browar, fabryka maszyn rolniczych, mleczarnie i rzeźnie. Również lokalna prasa poświęcała sporo miejsca sprawom rolniczym. W wydawanej w Czersku, w latach 1928-1939, przez Ottona Sabiniarza gazecie „Echo Borów Tucholskich” zamieszczany był specjalny „Dział Rolniczy” (SABINIARZ, 1938). Dział ten zawierał wiele praktycznych porad dla rolników. Niektóre z nich były związane również z gospodarką łąkową i hodowlą bydła, np. „Torf... to skarb”, „Uważać na bydło pasane w lesie” i wiele innych.

Corocznym dodatkiem do gazety był też specjalny „Czerski Kalendarz Mariański”, w którym znajdowały się „Rady dla rolników”.

Budowa kanałów wodnych. Technologie budowy kanałów opierały się na pracy ręcznej. Jak podaje BIESEK i wsp. (2003), urobek, czyli piasek wydobyty przy kopaniu Wielkiego Kanału Brdy, częściowo był wynoszony na plecach, częściowo zaś wywożony drewnianymi taczkami. Niezbędna do wykonania nasypów część urobku przewożona była specjalnymi wózkami. Przesuwały się one po szynach i były ciągnięte przez konie lub też popychano je ręcznie. Wznoszone na kanałe takie urządzenia jak jazy, akwedukty, mosty budowane były z kamienia i cegły, a łączone wyłącznie zaprawą wapienną. Choć znano już wtedy cement, to w okresie tym nie było jeszcze na Pomorzu Gdańskim cementowni. Uszczelnienie kanału wykonywano lepikiem, watą szklaną, papą i gliną. Mniejsze budowle i urządzenia wykonane były wyłącznie z drewna. Niektóre z nich służyły jeszcze do lat sześćdziesiątych XX wieku, kiedy to ostatecznie zastąpione zostały konstrukcjami betonowymi. Podczas swojej długiej historii system nawodnień przeszedł szereg unowocześnień polegających na przeprowadzeniu rozległych robót ziemnych i hydrotechnicznych. Pierwsze unowocześnienie całego systemu nastąpiło po wojnie francusko-pruskiej (1870-1871), kiedy to Prusacy otrzymali wysokie kontrybucje wojenne. Większość powstałych wówczas urządzeń rozdzielających wodę istnieje do dziś. W okresie międzywojennym i po II wojnie światowej nie prowadzono tu większych prac ziemnych. Inwestycje powojenne ograniczały się głównie do zmiany systemu wykorzystania Wielkiego Kanału Brdy. W latach siedemdziesiątych XX wieku utworzono przy tym kanale hodowlę pstrągów, a nieco później elektrownie wodne w Myłofie i Zielonce.

Istotnym elementem było też utrzymanie kanałów w należytym stanie, dlatego systematycznie koszono ruń obrzeży kanałów, glinowano je i odmulano. Do koszenia wykorzystywano ręczne kosy, brodząc po pas w wodzie, lub też kosę łańcuchową, czyli urządzenie, na którym łańcuchem przymocowanych było kilkanaście kos. Umożliwiało to stanie na brzegu i koszenie całej szerokości kanału. Glinowanie odbywało się dwoma sposobami. Jeden z nich polegał na wykładaniu gliną koryta suchego kanału i ręcznym jej ubijaniu ubijakami. Drugim sposobem było wrzucanie gliny do napełnionego wodą kanału i pozostawienie jej do rozproszczenia przez wodę.

Użytkowanie łąk. Jak podaje MAJEWSKI (1931b), 29 lipca 1844 roku odbyła się licytacja pierwszego odrostu zagospodarowanych łąk. Ze sprzedaży uzyskano 89 talarów i 25 fenigów. Należy zaznaczyć, że w okresie wegetacji roku 1844 wystąpiła posucha, która wpłynęła na obniżenie plonów runi. Rok później podczas licytacji pierwszego pokosu uzyskano 616 talarów i 25 fenigów, a z drugiego uzyskano 196 talarów. Przy sprzęcie siana pracowało około 400 ludzi, dla których w budżetach przewidziano zabezpieczenie finansowe. W dniu 15 stycznia 1859 roku z rejencji Kwidzyn nadeszło stanowcze zarządzenie, by sprzedawać za każdą cenę trawę „na pniu”, a nie skoszoną ruń. Warto zauważyć, że za siano z naprawy łąk, czyli ich eksploatacji i odnowienia żądano 0,6 feniga za centnar, a zażaleń na jakość siana było dużo.

Zarząd Łąk Królewskich opracowywał corocznie specjalny plan gospodarczy. Obejmował on między innymi plan wraz z zapewnieniem odpowiednich kwot w budżecie na poszczególne zabiegi. W uzasadnionych przypadkach w planie ujmowano również

zabiegi długotrwałego zwalczania chwastów i mchów. Zarząd Łąk Królewskich w Czersku zobowiązany był do przedstawienia planu gospodarczego do Rządu Królewskiego – Dział Podatków Bezpośrednich, Majątków Ziemskich i Lasów (KÖNIGLICHE REGIERUNG, 1911).

Powszechną praktyką było dzierżawienie parcel łąkowych na podstawie umów zawieranych z poszczególnymi użytkownikami. Umowy szczegółowo określały okres dzierżawy parceli łąkowej oraz kwotę czynszu dzierżawnego. Dla przykładu w 1901 roku żandarm konny Groneberg za parcelę łąkową wielkości 0,826 ha zobowiązany był uiścić roczny czynsz dzierżawny w wysokości 40 marek (KÖNIGLICHE REGIERUNG, 1911).

Administracja Zarządu Łąk Państwowych przywiązywała dużą rolę do podnoszenia poziomu wiedzy urzędników, jak również do gromadzenia informacji na temat historii kompleksu łąkowego. Szkolenia i zjazdy organizowano głównie w okresie zimowym ze względu na większą ilość wolnego czasu. Dowodem może być specjalne pismo, jakie Administrator Zarządu Łąk Państwowych w Czersku B. Majewski wystosował 20 grudnia 1930 roku do „Panów łąkowych i dozorców kanałów i śluz oraz wylegarni ryb” w sprawie historii Łąk Czerskich, w którym podkreśla konieczność zebrania wszelkich danych związanych z powstaniem tego kompleksu. Zaleca on, aby zimowe miesiące, tj. względny spokój w pracy wykorzystać na pogłębienie wiadomości fachowych i zezwala na urządzanie w tym celu co dwa tygodnie specjalnych zjazdów. Każdy z urzędników zobowiązany był do przygotowania stosownego referatu. Celem zjazdów była wymiana doświadczeń i podniesienie poziomu wiedzy o gospodarce łąkowej. Referaty dotyczyły m.in. budowy dróg, kanałów, śluz, mostów i urządzeń wodnych, wykonywania odlewów, zasad melioracji, wykonywania projektów, pomiarów, drenowania, faszynowania, zakładania kultur torfowych i leśnych, trawoznawstwa oraz wpływu warunków atmosferycznych na roślinność łąkową, zasad zakładania doświadczeń na łąkach piaszkowych, wyrobu rur cementowych, zasad regulacji wody, wpływu zimna i ciepła na wodę płynącą i stojącą, glinowania kanałów oraz zasad ich czyszczenia i konserwacji. Poruszano także tematy dotyczące prowadzenia księgowości, przepisów służbowych dla leśniczych, przepisów wyróbki i pomiaru drewna, ogólnej konserwacji łąk, przestrzeganiu dopływu wód, wodowskazów, zasad pierwszej pomocy, ubezpieczeń społecznych oraz tematów związanych z historią Polski (MAJEWSKI, 1930a).

Dobre efekty ekonomiczne można było uzyskiwać tylko dzięki prawidłowo prowadzonej gospodarce łąkowej. Jednym z jej elementów były wykonywane na bieżąco podsiewy. O wprowadzonych gatunkach traw można dowiedzieć się z wykazu sporządzonego 1 września 1936 roku przez B. Majewskiego – Zawiadowcę Zarządu Łąk Państwowych w Czersku (MAJEWSKI, 1936). Zamieszczono je poniżej.

Wykaz traw do podsiewu i ich charakterystyka

Grzebieńnica pospolita (<i>Cynosurus cristatus</i>)	trawa niska, kępowa
Mozga trzcinowata (<i>Phalaris arundinacea</i>)	trawa wysoka, rozłogowa
Kupkówka pospolita (<i>Dactylis glomerata</i>)*	trawa wysoka, rozłogowa
Wyczyniec łąkowy (<i>Alopecurus pratensis</i>)	trawa wysoka, kępowa

Mietlica rozłogowa biała (<i>Agrostis alba stolonif.</i>)	trawa niska, rozłogowa
Rajgras francuski (<i>Avena elatior</i>)*	trawa wysoka
Wiechlina łąkowa (<i>Poa pratensis</i>)	trawa niska, rozłogowa
Wiechlina błotna (<i>Poa serotina</i>)*	trawa wysoka, kępowa
Kostrzewa łąkowa (<i>Festuca pratensis</i>)	trawa wysoka, kępowa
Kostrzewa czerwona rozłogowa (<i>Festuca rubra genuina</i>)	trawa niska, rozłogowa
Beckmannia robaczkowata (<i>Bekmannia eruciformis</i>)	trawa wysoka
Kostrzewa trzcinowa (<i>Festuca arundinacea</i>)	trawa wysoka, kępowa
Stokłosa bezostna (<i>Bromus inermis</i>)	trawa wysoka, rozłogowa
Wiechlina szorstka (<i>Poa trivialis</i>)	trawa niska, rozłogowa

*zachowano oryginalną pisownię

Gospodarka na Łąkach Czerskich zawsze prowadzona była na bardzo wysokim poziomie. Jednakże II wojna światowa z oczywistych względów nie oszczędziła także Łąk Czerskich. Jak podaje KNUT (1959) na Łąkach Czerskich po 6-letniej okupacji nie było ani jednego konia. Dla porównania przed wojną każdy z łąkowych, a także część oblewaczy, miał konie. W okresie powojennym pielęgnacja polegała na częściowym wałowaniu łąk torfowych oraz podsiewach gorszych ich parcel. Ze względu na brak koni oraz wysokość cen za ich wynajęcie (do 800 zł dziennie) administracja zmuszona była do wykonywania tylko niezbędnych prac. Bez koni niemożliwa była zwykła uprawa mechaniczna.

Najbardziej zaniedbana była działnica Podlesie, na której nie wykonywano od 6 lat żadnych zabiegów. W działnicy tej występował *Alopecurus pratensis*, co pozwalało wnioskować, że łąki te są zasadniczo typu dobrego, lecz przestarzałe. W roku 1945 zostało wysiane na różnych działnicach około 1000 kg nasion traw. Zastosowano mieszankę składającą się tak z traw „nadrostowych”, jak i „podszywkowych” z małą domieszką motylkowatych – w skład pierwszych wchodziły: lisi ogon, tymotka łąkowa, kupkówka pospolita, kostrzewa łąkowa i „podszywkowe”: rajgras angielski, wiechlina łąkowa z domieszką 10-15% motylkowatych w postaci *Trifolium rubrum* i *Trifolium repens*. Resztkami mieszanki nasion kostrzewy czerwonej i wiechliny łąkowej z domieszką koniczyny białej podsiano łąki torfowe. Wszystkie podsiewy, przy zastosowaniu tylko samego wałowania, nie dawały 100% skuteczności. KNUT (1959) podkreśla także konieczność zakupienia odpowiedniej ilości krów, które stanowią najważniejszą podstawę utrzymania ludzi w działnicach. Mieszkańcy działnic od przeszło 100 lat pracujący całymi rodzinami, jak: Kropidłowscy, Cielińscy, Galińscy, Kosiedowscy itd., niemający prawie żadnego inwentarza, w przeciągu 1 roku odbudowali i uruchomili urzędzenia melioracyjne, doprowadzając je prawie do stanu przedwojennego.

Zarządzanie kompleksem. Jak już podano wcześniej, kompleks Łąk Czerskich od momentu powstania był administrowany przez Zarząd Łąk Królewskich. Stanowił samodzielną jednostką gospodarczą należącą do Zarządu Domen Państwowych. Status ten trwał do 1928 roku. W tym roku administrowanie kompleksem łąkowym, uznanym również za samodzielną jednostkę, którą nazwano Zarząd Łąk Państwowych z siedzibą w Czersku, powierzono Dyrekcji Lasów Państwowych w Toruniu. Siedziba zarządu

gospodarstwa mieściła się w Czersku, a poszczególne działki łąkowe oddalone były od niej o 3 do 65 km. Po zakończeniu II wojny światowej Zarząd Łąk Państwowych przemianowano na Gospodarstwo Łąkowe. Siedzibą władz był również Czersk.

Od 1950 roku Gospodarstwo Łąkowe w Czersku należało już do Ekspozytury „Las” w Sopocie, później w Toruniu, w kolejnych latach do Rejonu Lasów Państwowych w Tucholi, a od 1957 do 1959 roku do Rejonu Lasów Państwowych w Czersku. Następnie Gospodarstwo Łąkowe w Czersku, jako samodzielną jednostkę na prawach nadleśnictwa, przydzielono do Okręgowego Zarządu Lasów Państwowych w Toruniu. Gospodarstwo Łąkowe w Czersku, jako jednostka pozostająca na pełnym wewnętrznym rozrachunku gospodarczym, ustanowiona została 1 października 1959 roku na podstawie Zarządzenia – decyzji Dyrektora Naczelnego Zarządu Lasów Państwowych z dnia 26 maja 1959 roku i umieszczona została pod numerem 5384/81 w rejestrze przedsiębiorstw państwowych Ministerstwa Finansów. Jak wynika z protokołu badania prawidłowości rocznego sprawozdania finansowego za rok gospodarczy 1965/66, Gospodarstwo Łąkowe w Czersku organizacyjnie podzielone było na 7 obwodów łąkowych: Barłogi, Dębowe, Łąki Mazurskie, Mościska, Polana, Podlesie i Rosocha. Rolę kierowniczą wymienionych obwodów spełniali zaangażowani na podstawie dekretów nominacyjnych wydanych przez jednostkę nadrzędną (Okręgowy Zarząd Lasów Państwowych w Toruniu) leśniczowie do spraw łąkarskich.

Obsada personalna Gospodarstwa Łąkowego była następująca: kierownik gospodarstwa, kierownik biura – główny księgowy, starszy księgowy, kasjer, leśniczy administracyjny, leśniczowie do spraw łąkarskich (6 osób), gajowy do spraw rybackich, technik melioracyjny oraz 38 robotników stałych. Kierownikiem Gospodarstwa Łąkowego w Czersku wówczas był Jan Knut, a kierownikiem biura – głównym księgowym Czesław Bartkiewicz (KLAUZA, 1967). Jak podaje KNUT (1972) w sprawozdaniu z działalności Gospodarstwa Łąkowego w Czersku za okres 3 kwartałów 1972 roku, gospodarstwo było jeszcze podzielone administracyjnie na działki łąkowe, którymi kierowali leśniczowie do spraw łąkarskich przy pomocy stałych pracowników, tak zwanych strażników-oblewaczy. W 1972 roku stan zatrudnienia w Gospodarstwie Łąkowym w Czersku wynosił 4 etaty leśników i 17 etatów pracowników stałych. Głównym produktem gospodarstwa było siano stanowiące cenną paszę zarówno dla bydła jak i trzody chlewnej. Całość zbioru przeznaczana była na sprzedaż trawozbioru „na pniu”.

Podstawową działalnością Gospodarstwa Łąkowego w Czersku była gospodarka łąkowo-rolna i rybacka. Do prac w zakresie zagospodarowania łąk należały m.in.: pełne uprawy gleby, podsiewy łąk, nawożenie NPK, w tym nawożenie PK jesienią, wałowanie łąk, rozrzucanie kretowin, walkę z chwastami i pozyskanie siana. Przeprowadzano też szereg prac melioracyjnych, jak: czyszczenie, wykaszanie i faszynowanie rowów, remonty śluz itp. Gospodarstwo prowadziło także hodowlę ryb. W latach 1955-1956 przeprowadzano szkolenia personelu administracji z zakresu pogłębiania fachowej wiedzy łąkarskiej. Zorganizowano także brygady specjalistyczne do wykonywania niektórych zadań, np. do zakładania nowych upraw rolnych, chemicznego zwalczania chwastów na łąkach, wykonywania prac remontowych urządzeń wodno-melioracyjnych.

W 1967 roku łąki należące do dzielnicy Podlesie zostały odłączone od Łąg Czerskich i przekazane Zakładom Płyt Pilśniowych w Czarnej Wodzie, gdzie były wykorzystywane do oczyszczania ścieków.

Gospodarstwo Łąkowe w Czersku i wszystkie składniki majątkowe zlikwidowano 1 stycznia 1973 roku i przekazano do Nadleśnictwa Czersk. W latach późniejszych część obiektów łąkowych przekazano do Nadleśnictwa Woziwoda. Obecnie niektóre obiekty są wykupione, a pozostałe dzierżawione przez rolników.

4. Podsumowanie

Kompleks Łąg Czerskich założony przed ponad 150 laty na terenach zajmowanych uprzednio przez nieużytki bagienne oraz lasy istnieje do dziś i nadal jest wykorzystywany rolniczo, stanowiąc ewenement przekraczający granice kraju w odniesieniu do siedliska, szaty roślinnej, jak i paszowego wykorzystania przy równoczesnym zachowaniu trwałości.

Zebrane materiały źródłowe umożliwiły opracowanie dziejów Łąg Czerskich od momentu ich powstania aż po współczesność w zapewne ograniczonym zarysie. Zebrane materiały dają podstawy do stwierdzenia, że na każdym etapie swoich dziejów były cenione i szanowane jako źródło wartościowej paszy. Użytkowano i pielęgnowano je w sposób odpowiedzialny, dokładając starań i trosk, aby nie uległy degradacji. Dotrwały do współczesnych czasów, nieustannie spełniając paszową funkcję. Niewątpliwie stanowiły chlubę tego regionu w sferze rolniczej, przyrodniczej, a także kulturowej i taką rolę powinny spełniać dalej.

Literatura

- BIESEK P., ELLWART J., STELMASZYŃSKA M., WENCEL W., 2003. Wielki i Mały Kanał Brdy. Wydawnictwo „Region”, Gdynia.
- FALKOWSKI M., KARŁOWSKA G., 1957. Rys historyczny przebiegu gospodarki łąkowo-pastwiskowej w dolinie rzeki Noteci i jej dopływów. *Roczniki Nauk Rolniczych*, F, 72, 2, 431-558.
- KARNOWSKI J., 1938. Historia Czerska i Ekonomii Czerskiej. *Czasopismo Regionalne Ziemi Zaborskiej ZABORY*.
- KLAUZA Z., 1967. Protokół badania prawidłowości rocznego sprawozdania finansowego Gospodarstwa Łąkowego w Czersku za rok gospodarczy 1965/66. Materiały z archiwum Nadleśnictwa Czersk.
- KNUT J., 1959. Notatki na temat sytuacji na Łągach Czerskich po II wojnie światowej. Materiały niepublikowane.
- KNUT J., 1969. Organizacja i efekty gospodarcze Gospodarstwa Łąkowego w Czersku oraz Wyniki badań Instytutu Melioracji i Użytków Zielonych przeprowadzonych na Łągach Czerskich. *Materiały Seminaryjne MUZ*, nr 8.
- KNUT J., 1972. Sprawozdanie z działalności gospodarczej Gospodarstwa Łąkowego w Czersku za okres 3 kwartałów tj. od 1 stycznia do 3 września 1972. Materiały niepublikowane.

- KOZŁOWSKI S., JĘDRZEJEWSKI P., SABINIARZ A., 1997. Aspekt florystyczny i chemiczny produkcji pasz na Łąkach Czerskich. Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych, 453, 105-111.
- KÖNIGLICHE REGIERUNG, 1901. Utheilung für direkte Steuern, Domänen und Forsten, Marienwerder 20 Maerz 1901. Materiały z Archiwum Państwowego w Chojnicach.
- KÖNIGLICHE REGIERUNG, 1911. Utheilung für direkte Steuern, Domänen und Forsten, Marienwerder 30 November 1911. Materiały z Archiwum Państwowego w Chojnicach.
- KÖNIGLICHE REGIERUNG, 1914. Utheilung für direkte Steuern, Domänen und Forsten, Marienwerder 21 November 1914. Materiały z Archiwum Państwowego w Chojnicach.
- MAJEWSKI B., 1930. „Do Panów łąkowych i dozorców kanałów i śluz oraz wylęgarni ryb”. Materiały niepublikowane.
- MAJEWSKI B., 1931a. Krótki zarys historyczny powstania łąk meljoracyjnych Czarnowódzkich. Materiały niepublikowane.
- MAJEWSKI B., 1931b. Wycieczka na Łąki Czerskie. Materiały niepublikowane.
- MAJEWSKI B., 1936. Wykaz traw. Materiały niepublikowane.
- OSTROWSKI K., 2003. Dzieje Chojnic. Urząd Miejski w Chojnicach.
- PAPKE R., 1958. Kształtowanie się zbiorowisk roślinnych Łąk Czerskich w zależności od stosunków wodnych. Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych, 13, 97-118.
- SABINIARZ O., 1938. Echo Borów Tucholskich. Gazeta Czerska – Gazeta Tucholska. Wydawca Otton Sabinarz.
- SZOSZKIEWICZ J., CZAPIEWSKI T., 1980. Zróżnicowanie florystyczne niektórych zbiorowisk trawiastych na Łąkach Czerskich. Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, CXVIII, 145-156.
- UMIŃSKI J., 1988. Bory Tucholskie. Wydawnictwo PTTK „KRAJ”, Warszawa.
- WAŚNIEWSKI K., 1989. Rolnictwo i leśnictwo regionu czerskiego. Rozdział w pracy zbiorowej: „Czersk przeszłość i teraźniejszość” pod redakcją S. Kalembki. Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, Bydgoszcz, 154-182.

Historical aspect of Czersk meadows

A. SABINIARZ

*Department of Grassland Sciences, August Cieszkowski-Agricultural University
of Poznań*

Summary

The complex of Czersk meadows boasts a very rich history. The beginnings of those meadows go back to, at least, the 15th century but their agricultural utilisation in the present form began almost 170 years ago. The establishment of the complex coincided with the clearing of forests and the amelioration and appropriate management of the existing meadow enclaves. The idea of the establishment of such a large meadow complex was born at the beginning of the 19th century and was realised in its entirety. Properly managed and rationally utilised and tended, they have survived to this day in the form of pastures. The Czersk meadows represent a peculiar element in the meadow economy of our country and should constitute a pride of this region. The high value

and importance of this meadow complex should be confirmed by the inclusion of this area to the ecological system of European Protected Regions.

Recenzent – Reviewer: *Wincenty Wrzeźniewski*

Adres do korespondencji – Address for correspondence:

Dr Andrzej Sabiniarz

Katedra Łąkarstwa, Akademia Rolnicza im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu

ul. Wojska Polskiego 38/42, 60-627 Poznań

tel. (061) 8487412, fax. (061) 8487424

e-mail: a.sabiniarz@czersk.pl